

УДК 371.14:78(07)

Ірина Дубровіна

МОТИВАЦІЙНА СФЕРА САМООСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВЧИТЕЛІВ МУЗИКИ В СИСТЕМІ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ

У статті розкрито питання мотиваційної сфери самоосвітньої діяльності вчителів музики у системі післядипломної педагогічної освіти, класифікації видів мотивів; охарактеризовано типологію самоосвітньої діяльності педагогів залежно від стажу педагогічної діяльності; представлено перелік самоосвітніх умінь педагогів для забезпечення реалізації засад безперервної освіти.

Ключові слова: самоосвітня діяльність, мотиваційна сфера, потреби, класифікація видів мотивів, рефлексія, самоосвітня культура, освіта дорослих.

На сучасному етапі розвитку суспільства значні технічні, технологічні, виробничі, культурні досягнення, глобальні інформаційні зрушення впливають на всі сфери життєдіяльності людства. Розвиток інформаційних технологій, інтеграційні процеси освітнього простору відобразилися у кардинальній зміні світогляду і духовному житті педагогів.

Сучасне суспільство характеризується єдністю процесів формування духовної культури особистості, переходу від засвоєння інформації до розвитку світоглядної позиції людини засобами мистецтва [12, с. 5]. На думку вітчизняних науковців (Є. Бондаревської, Г. Карпова, В. Серікова, Р. Чумичева та інших), професійна діяльність учителя в умовах змінного середовища стає все більш інноваційною, що дозволяє педагогу сформувати особистісну траєкторію професійного розвитку. Демократичні зрушення у галузі мистецької освіти потребують переосмислення та усвідомлення в суспільстві ролі самоосвітньої діяльності вчителя музики як основного джерела творчості, важливого фактора у становленні індивідуального стилю педагогічної діяльності, професійно-особистісного розвитку фахівця.

Система післядипломної педагогічної освіти як сфера професійного та особистісного становлення і розвитку фахівців, також характеризується динамічними процесами реформування [16]. Тому нині проблема формування мотиваційної сфери як фактора активізації самоосвітньої діяльності учителя набула актуальності [14]. Мотиваційна сфера фахівця характеризується його прагненням у процесі професійної діяльності вирішити життєво складні проблеми і досягти вагомої професійної мети

(наприклад, підвищити кваліфікаційну категорію, покращити рівень викладання предметів мистецького циклу, удосконалити фахові знання з питань музичної психології тощо).

Приєднуємося до думки А. Гіро, що «високий професіоналізм фахівця має бути заснованим на безперервному самовдосконаленні індивіда» [7, с. 1].

Отже, мотиваційна готовність до професійної самоосвітньої діяльності, активний саморозвиток педагога-практика набуває значення основи, сфери надійної та розумної інвестицій сил, енергій фахівця, способом його самореалізації, гарантом стабільності життя.

У наукових працях, на нашу думку, більше уваги приділено розгляду процесу самоосвіти і, частково, його мотивації. Так, у дослідженнях Ю. Азарова, Н. Гоноболіна, Д. Гришина, С. Єлканова, В. Кан-Калика, Н. Кузьміної, Н. Кухарєва, І. Наумченко, В. Сластьоніна та інших визначено функції самоосвіти вчителя, вимоги до його самоосвітньої культури. Мотиви професійного удосконалення – інтерес до діяльності, позитивний приклад-ідеал, самоствердження, перспективи зростання, самооцінка тощо – охарактеризовано у розробленнях С. Каркліна, Т. Крилова, Н. Луніна, Б. Мухіна, Є. Шелкова, М. Юр'єва. У трактуванні питання мотиваційної сфери особистості в науці склалися чіткі позиції і погляди: самоосвіта забезпечує можливість людині визначити свої погляди, позиції, удосконалити професійну підготовку (Н. Крупська); педагогічна самоосвіта як автодидактика є складовою професійної діяльності (І. Наумченко).

До питання мотиваційно-ціннісних взаємовідношень у структурі особистості педагога звертаються А. Асмолов, А. Брушлінський, С. Гончаренко, А. Реан, О. Рудницька. Науковці стверджують, що «синтез мотивів, інтересів і потреб сягає корінням в світ людської індивідуальності, внутрішній світ професіонала» [14, с. 81].

Заслуговує на увагу думка І. Сінагатуліна, яким відокремлено мотиваційно-ціннісний блок у структурі підготовки сучасного вчителя [18]. Саме мотивація самоосвітньої діяльності створює передумови для пізнавального інтересу та прагнення до пошуку, аналізу професійної, фахової інформації з метою здійснення педагогічної проектної діяльності, оцінювання ефективності упроваджених технологій.

Високий рівень мотивації та позитивне емоційне середовище сприяють розвитку активності педагога, інтелектуального мислення (А. Громцева, Н. Кузьміна) та наукового світогляду (С. Єлканов, І. Казимирська), спонукають до творчості (Н. Кухарєв).

На думку вчених Л. Липової, М. Войцехівського, В. Малишева «фундаментальні знання, що спрямовані на реалізацію інтелектуального і творчого потенціалу, створюють внутрішню мотивацію до самоосвітньої діяльності, сприяють поліпшенню адаптації до перманентних метаморфоз

життя» [1, с. 17].

Водночас зазначаємо, що вивчення проблеми мотивації самоосвітньої діяльності вчителів у науці (О. Абдуліна, С. Вершловський, Т. Воронова, М. Ніколаєва, Н. Косенко та інші) та на практиці довело, що значна кількість учителів музики характеризується недостатнім рівнем мотивації і потреб самоосвітньої діяльності. Як найбільш поширені труднощі для здійснення самоосвітньої діяльності фахівцями мистецького циклу було виділено такі: відсутність мотивації до опанування передовим педагогічним досвідом, недостатня самооцінка своєї педагогічної діяльності та ефективності впровадження інноваційних технологій на практиці; відсутність сформованої самоосвітньої компетентності для реалізації власних програм, творчих завдань; недостатня методична допомога у роботі з теми самоосвіти, розроблення авторського проекту; недостатнє усвідомлення впливу механізмів мотивації самоосвітньої діяльності на активізацію особистісно-професійного зростання індивідуального стилю.

Здійснення завдань самоосвітньої діяльності неможливе без розуміння педагогом механізмів мотиваційної сфери. Мотивація – одне з базових понять у педагогічній психології, що використовується для пояснення рушійних сил поведінки, діяльності фахівця. Метою статті є дослідження мотиваційної сфери самоосвітньої діяльності вчителів музики у системі післядипломної педагогічної освіти, класифікації видів мотивів; характеристика самоосвітньої діяльності педагогів.

Мотиваційна сфера – ядро особистості, що включає систему мотивів (мотивацію) у їх супідрядному взаємозв'язку (ієрархії). Як зазначають вітчизняні психологи (Л. Виготський, В. Леонтьєв), мотиваційна сфера особистості є багатогранною, оволодіти нею – означає стати суб'єктом професійної творчості, що трактується як цілісний напрям активності вчителя.

Мотиваційну сферу самоосвітньої діяльності вчителя музики розглядаємо як систему мотивів, інтересів, готовності педагога до навчання і саморозвитку, пов'язану із задоволення потреб фахівця у самовдосконаленні, самозростанні. Як зазначає М. Галузінська, «самоосвіта спрямована на розширення і поглиблення професійно-методичних знань і вмінь, удосконалення рівня предметної підготовки сучасного вчителя» [6, с. 7].

Необхідними умовами розвитку позитивної мотивації у навчально-виховному процесі вважаємо забезпечення задоволення від педагогічної діяльності, високу оцінку праці вчителя учнями, прояв ініціативності, можливість проектування життєвих перспектив, можливість самоствердитися в колективі, суспільстві. Отже, створення позитивної мотиваційної сфери стає необхідним фактором активізації самоосвітньої

діяльності педагога.

Самоосвітня діяльність спрямована на вдосконалення педагогічної праці на основі мотиваційної сфери вчителя, його потреб, інтересів, поглядів, переконань, тобто цілеспрямованість самоосвіти реалізується за умови сформованості мотивів в особистості, становлення цілей. Тому метою системи післядипломної освіти визначено насамперед розвиток мотиваційної сфери, оновлення їхніх теоретичних і практичних знань.

У теорії післядипломної педагогічної освіти науковці звертають увагу на розкриття сутності понять «мотивація», «мотиваційна сфера самоосвітньої діяльності вчителя», класифікують мотиви педагога та аналізують їх значення відповідно до сучасних вимог і потреб [7]. Отже, мотиваційна сфера характеризує самоосвітню діяльність у цілому, забезпечуючи готовність до дії. До основних ознак мотиваційної сфери науковці відносять узагальнення, усвідомлення, інтенсивність, стійкість, дієвість інтересів, потреб, стимулів, мотивів у структурі особистості. Мотиваційна сфера формує у свідомості фахівця уявлення про функції знань, їх роль для удосконалення професійної педагогічної майстерності, творчості [1]. Відомо, що мотиви поділяють на внутрішні, пов'язані зі змістом діяльності та її виконанням, і на зовнішні, що виражають прагнення зайняти певну позицію у системі суспільних відносин. Ієрархія мотивації самоосвітньої діяльності педагога утворюється індивідуально. Дослідниками визначено основні п'ять мотивів педагогічної діяльності: мотив творча самореалізація у педагогічній діяльності, мотив самоствердження, особистісного розвитку, стабільності, конкретності, – які складають основу мотиваційної сфери особистості [17]. Технологія мотивації самоосвітньої діяльності педагогів музики має включати в себе такі основні компоненти: створення праобразу мотиву, народження мотиву та його переживання, сформована позитивна емоційна оцінка вимоги, формування мотивації самоосвітньої діяльності, стимулювання особистісного прийняття мети самоосвітньої діяльності на основі наявної мотивації, вибір способів самоосвітньої діяльності, її планування, проектування форм, методів та засобів самоосвітньої діяльності [16].

Приєднуємося до твердження С. Елканова, що особистість – не пасивний об'єкт, а творець власного «Я». Активна позиція учителя – по відношенню до своєї особистості, – стверджує науковець, – найважливіший фактор і мотивація до стійкого саморозвитку» [10; 15]. Тому важливим для вчителів є усвідомлення потреб та виникнення мотивації і готовності до професійного самовдосконалення. Безперечно, в умовах післядипломної педагогічної освіти вагоме значення у цьому має розвиток мотиваційної сфери вчителів та правильна організація і керування їхньою самоосвітньою діяльністю з урахуванням досвіду роботи і педагогічного стажу фахівців.

Причинами, що викликають мотиви самоосвітньої діяльності вчителів музики, вважаємо такі: реалізація потреби навчати дітей музичному мистецтву, виховувати любов до музики; бажання підвищити свою фахову підготовку, засвоїти сучасні інноваційні ідеї та технології мистецтва, реалізувати творчий потенціал, працювати на рівні колег-професіоналів, забезпечити якість навчально-вихованої діяльності, досягти поваги колег, учнів, їхніх батьків, отримати естетичне задоволення від спілкування з творами мистецтва, біографією митців, виразити себе у творчій імпровізації тощо. Зазначене зумовлює характер активності особистості, вектор її інтересу, пошук нових джерел інформації, створення розвивального середовища для активізації та стимулювання самоосвітньої діяльності учнів. На наш погляд, професійна самоосвітня діяльність вчителя музики виникає як одна із фундаментальних умов задоволення потреби та ствердження себе у ролі співавтора творів мистецтва, провідника учня у світ естетичної краси, добра, істини, бажання зайняти достойне місце в мистецькій професійній діяльності.

Відомі науковці (Н. Кузьміна, М. Ніколаєва та ін.) відмічають активізацію мотиваційної сфери самоосвітньої діяльності за умов створення у педагогічному середовищі науково-практичної та науково-дослідницької діяльності, що, вважаємо, оптимально можливо в системі післядипломної педагогічної освіти [17]. Цьому, на нашу думку, сприяють інноваційні форми активізації навчання і розвитку особистості в системі післядипломної освіти: ділові ігри, круглі столи, методичні калейдоскопи, навчальні тренінги, майстер-класи, аукціони педагогічних ідей, проектна діяльність тощо. Водночас наголошуємо, що як основні складові самоосвітньої діяльності педагога-музиканта розглядаємо діяльність таких видів: щоденна робота над сприйманням творів мистецтва, якістю їх виконання, робота з мистецькою інформацією, музичними програмами, нотними редакторами, бажання вираження себе у творчості у різних видах музичної діяльності, обмін досвідом з колегами щодо удосконалення методики музичного навчання в загальноосвітніх начальних закладах та інше.

З метою вивчення мотиваційної сфери під час проходження фахових курсів підвищення кваліфікації вчителів музичного мистецтва в Київському обласному інституті післядипломної освіти педагогічних кадрів нами було проведено анкетування серед 60 педагогів. До анкети було включено питання, що розкривають розуміння педагогами значення самоосвітньої діяльності, її роль у становленні та вдосконаленні педагогічної майстерності фахівця як основи творчості спеціаліста; питання, які розкривають мотиви та стимули самоосвіти, а також позитивні та негативні фактори самоосвітньої діяльності; питання, які сприяють визначенню необхідних педагогічних умов для підвищення

ефективності самоосвітньої діяльності вчителів музики в системі післядипломної освіти.

На основі отриманих даних було визначено чотири відносно самостійних груп педагогів, які істотно відрізняються за характеристиками самоосвітньої діяльності.

Отже, **фахівці першої групи (педагогічний стаж до 5 років)**, зазвичай, ті, які мають категорію «спеціаліст», – молоді педагоги. Вони недооцінюють самоосвітню діяльність, поповнюють знання і формують уміння епізодично у вузькопрофесійному напрямку. Дослідження показало, що у фахівців першої групи слабо виражена мотиваційна сфера самоосвітньої діяльності, відбувається обмеження самоосвітніх завдань, мети, результату. Рушійним мотивом є пізнавальний інтерес.

Окрім цього, у цій групі значна частина педагогів, які тільки почали або ще не сформували власну технологію систематичного розширення і поглиблення своїх професійних знань, загального культурного кругозору. Самостійно ці педагоги опанували лише методичну літературу, конкретні розробки, методичні рекомендації. Початковий рівень самоосвітньої діяльності педагогів спрямовує їх на скрупульозне слідування порадам різних методик, приводить до такого негативного явища, як «штампу в роботі», гальмує розвиток особистості.

Другій групі педагогів (від 5 до 10 років педагогічного стажу) властиве прагнення до вдосконалення психологічних, методичних, професійних знань. Їхній професійно-особистісний досвід сприяє накопиченню різноманітного дидактичного матеріалу, прагненню до оволодіння передовими педагогічними мистецькими технологіями. Рушійною мотивацією цієї категорії педагогів є пізнавальний інтерес, високий ступінь зацікавленості у знаннях, розширенні свого світогляду, поглибленні самоосвітньої культури особистості. Проте набуті знання ця категорія педагогів не завжди вміє поглибити, удосконалити на основі самоосвітньої діяльності, у результаті чого їх методологічна і теоретична підготовка не відповідає вимогам часу.

Ця група педагогів має внутрішню мотивацію до знань, але їм притаманні прогалини у науково-методологічних підходах до організації самоосвітньої діяльності, що викликає труднощі в систематизації і поглибленні цілеспрямованої та раціональної власної програми творчого професійно-особистісного розвитку.

Педагоги третьої групи (майстри, педагогічний стаж від 10 до 15 років), маючи різнобічні інтереси, стежать за інноваційним розвитком психолого-педагогічної науки. Самоосвітня діяльність уможливорює упровадження ними сучасних досягнень теорії і практики. Фахівці вміють відібрати з прочитаного або побаченого основне, головне, творчо застосувати це у професійній діяльності з урахуванням особистого досвіду

та умов роботи. Вони не губляться перед новими ідеями, а намагаються знайти способи правильного та доцільного їх застосування.

Педагоги систематично і цілеспрямовано здійснюють самоосвітню діяльність, уміють раціонально організувати цей освітній процес. Рушійні мотиви третьої групи – самопізнання, поклик часу, професійно-особистісний розвиток.

Учителі четвертої групи (фахівці-новатори, педагогічний стаж більше 15 років) відкриті для нових ідей, інновацій, усвідомлюють необхідність самоосвітньої діяльності. Багато хто з них має власний індивідуальний стиль діяльності, педагогічні знахідки, ідеї, розроблення,; вони відрізняються креативністю мислення.

Цю групу педагогів характеризує сформована мотиваційна сфера як фактор активізації самоосвітньої діяльності, усвідомлення впливу самоосвіти на професіоналізм педагога, оптимальне управління ним самоосвітньою діяльністю інших, авторитетність серед колег. Самооцінка видів самоосвітньої діяльності забезпечує їх доцільний вибір та ефективне професійне зростання, уможливорює конструювання самоосвітньої програми, моделювальну професійну діяльність вчителя. Рушійні мотиви цієї групи визначено як такі: творча самореалізація у педагогічній діяльності, самооцінці.

На фахових курсах ПК в системі післядипломної освіти під час вхідного та вихідного діагностування вчителі музичного мистецтва визначали значимість мотивів самоосвітньої діяльності. Аналіз професійних налаштувань і намірів вчителів музики розкрив неоднозначність мотивів їхньої самоосвітньої діяльності (таблиця 1).

Таблиця 1

Ієрархія мотиваційної сфери самоосвітньої діяльності вчителів музичного мистецтва

Мотивація самоосвіти (за О. Громцевою)	Мета мотивації	Групи за стажем роботи (років)	Ранжування значимості у професійній самоосвітній діяльності (місце)
Мотивація «поклик часу»	Педагог спрямований на володіння і опанування інформаційними та інноваційними технологіями освіти	1 група (<5)	10
		2 група (5–10)	9
		3 група (10–15)	3
		4 група (>15)	3
Мотивація «творча самореалізація у педагогічній діяльності»	Педагог спрямований на пошуки механізмів творчості, психології творчості	1 група (<5)	8
		2 група (5–10)	7
		3 група (10–15)	вхід. 2 / вих. 1
		4 група (>15)	1

Мотивація «пізнавальний інтерес»	Педагогу цікаво опанувати новий репертуар, навчально- методичну літературу, наукові статті, розробки уроків, позашкільних заходів. Фахівець відкритий до новинок науки, педагогічного досвіду	1 група (<5)	вхід. 1 / вих. 2
		2 група (5–10)	8
		3 група (10–15)	4
		4 група (>15)	5
Мотивація «задоволення від естетичних вражень»	Педагог спрямований на розкриття художньо- образного змісту творів, життя і творчості митців, задоволення естетичних вражень, екскурсій до парку, музею, театру. Прагнення особистості до самореалізації за допомогою творів мистецтва, вивчення біографії та творчості митців, особливостей культури світу	1 група (<5)	9
		2 група (5–10)	10
		3 група (10–15)	2
		4 група (>15)	6
Мотивація «самовдосконалення індивідуальності»	Педагог шукає механізми розкриття власного індивідуального стилю, педагогічної майстерності, має бажання створити та удосконалити власний стиль педагогічної діяльності	1 група (<5)	5
		2 група (5–10)	4
		3 група (10–15)	1
		4 група (>15)	2
Мотивація «педагогічне спілкування з колегами»	Педагог спрямований на спілкування в роботі в групі, в трійці, команді, тренінгу, творчих семінарах, круглих столах, Інтернет-форумах. Педагогу цікаво опрацювати досвід своїх колег-музикантів Спрямування педагога на спілкування з колегами, бажання обмінюватися думками, ідеями, співпраця з ними	1 група (<5)	4
		2 група (5–10)	вхід. 1 / вих. 5
		3 група (10–15)	6
		4 група (>15)	вхід. 7 / вих. 1

Мотивація «самоствердження в колективі»	Педагог спрямований на високу оцінку його професіоналізму керівництвом, колегами чи в новій групі на курсах підвищення кваліфікації. Йому притаманне бажання отримати позитивну оцінку своєї діяльності іншими авторитетними особами	1 група (<5)	3
		2 група (5–10)	3
		3 група (10–15)	8
		4 група (>15)	9
Мотивація «самооцінка»	Педагог спрямований на власну рефлексію мистецько-педагогічної діяльності та своєї педагогічної діяльності	1 група (<5)	2
		2 група (5–10)	2
		3 група (10–15)	5
		4 група (>15)	8
Мотивація «професійно- особистісний розвиток педагога»	Педагог спрямований на опанування нових методик музичного виховання, музичної психології, вікової психології. Його внутрішня мотивація спрямована на підвищення професійно-особистісного зростання	1 група (<5)	вхід. 7 / вих. 1
		2 група (5–10)	6
		3 група (10–15)	5
		4 група (>15)	4
Мотивація «перспектива подальшого зростання»	Педагог спрямований на визнання його композиторської, виконавської, педагогічної майстерності серед колег на рівні району, міста, області. Фахівець бере участь у конкурсах «Вчитель року», йому притаманне бажання престижу, визнання.	1 група (<5)	1
		2 група (5–10)	вхід. 3 / вих. 1
		3 група (10–15)	10
		4 група (>15)	вхід. 10 / вих. 5

Аналіз результатів діагностування показав, що слухачами **першої групи** на перше місце було винесено мотив пізнавального інтересу. На виході у зазначеній категорії слухачів (67 %) першість зайняв мотив професійно-особистісного розвитку педагога. У **другій групі слухачів** зростання вимог до педагогічної діяльності було пов'язано з мотивацією педагогічного спілкування з колегами, обміну педагогічним досвідом. На виході в результаті осмислення та рефлексії у більшості з них (58 %) першість мав мотив перспективи подальшого зростання.

У **третій групі** (83 %) першість посів мотив самовдосконалення індивідуальності; у кінці навчання він був замінений потребою творчої самореалізації у педагогічній діяльності. У **четвертій групі** під час вхідного діагностування (97 %) було виявлено першість мотиву творчої самореалізації у педагогічній діяльності, під час вихідного

діагностування – мотив спілкування з колегами.

Мотиваційну сферу самоосвітньої діяльності вчителя музики розглядаємо як систему мотивів, інтересів, готовності педагога до навчання і саморозвитку, пов'язану із задоволення потреб фахівця у самовдосконаленні, самозростанні.

У результаті аналізу порушеної проблеми ми дійшли висновку, що сформована мотиваційна сфера самоосвітньої діяльності вчителя музики відіграє важливу роль у становленні його як особистості та фахівця, оскільки уможливорює його оптимальну самоосвіту, самозростання, самореалізацію.

Подальших наукових досліджень потребують питання самоорганізації самоосвітньої діяльності вчителів, забезпечення оптимальних умов для формування умотивованості до такого саморозвитку в освітньому середовищі післядипломної педагогічної освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Безниско О. Самообразование как условие личностно-профессионального роста учителя : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. пед. наук : спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / О. Безниско. – Ростов-на-Дону, 2007. – 24 с.
2. Берулава Г. А. Инновационная сетевая парадигма обучения и воспитания студентов в условиях современного информационного пространства / Г. А. Берулава // Гуманитаризация образования. – 2010. – № 4. – С. 5.
3. Вершловский С. Становление андрагогики как науки / С. Вершловский // Педагогика. – 2012. – № 5. – С. 42.
4. Воронов М. Закономерности, тенденции и противоречия в системе современного образования / М. Воронов, Г. Письменский // Инновации в образовании. – 2012. – № 4. – С. 10.
5. Выготский Л. Психология искусства / Л. Выготский. – М. : Педагогика, 1987. – 344 с.
6. Галузінська М. Самоосвіта – один із шляхів підвищення професійної майстерності педагога : навчально-методичний посібник / М. Галузінська. – Чернівці : Зелена Буковина, 2004. – 92 с.
7. Гиро А. Мотивация и стимулирование самообразования учителей в системе повышения квалификации : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. пед. наук : 13.00.01 «Теория и история педагогики» / А. Гиро. – Минск, 1994. – 24 с.
8. Гордина О. Информальное и неформальное образование взрослых : вопросы теории и практики : монография / О. Гордина, Ф. Гордина. – Иркутск, 2010. – 242 с.
9. Громцева А. Самообразование старшеклассников общеобразовательной

- школы / А. Громцева. – Л., 1974. – 90 с.
10. Елканов С. Основы профессионального самовоспитания будущего учителя : учеб. пособие [для студентов педаг. ин-тов] / С. Елканов. – М. : Просвещение, 1989. – 189 с.
 11. Змеев С. Технология обучения взрослых : учеб. пособие [для студентов высш. учеб. заведений] / С. Змеев. – М., 2002. – 128 с.
 12. Зязюн І. Педагогіка добра: ідеали і реалії : науково-методичний посібник / І. Зязюн. – К. : МАУП, 2000. – 312 с.
 13. Мистецтво у розвитку особистості : монографія / за ред., передмова та післямова Н. Ничкало. – Чернівці : Зелена Буковина, 2006. – 224 с.
 14. Наливайко Н. Профессиональное образование в современном мире: концептуальное осмысление тенденций развития / Н. Наливайко, В. Паршиков // Профессиональное образование в современном мире. – 2011. – № 1. – С. 23.
 15. Олексюк О. Педагогіка духовного потенціалу особистості: сфера музичного мистецтва : навч. посіб. / О. Олексюк, М. Ткач. – К. : Знання України, 2004. – 264 с.
 16. Рудницька О. Педагогіка: загальна та мистецька : навч. посібник / О. Рудницька. – Тернопіль : Навчальна книга-Богдан, 2005. – 360 с.
 17. Самовиховання і саморегуляція особистості : навчальний посібник / уклад.: О. Шевчук. – Умань : ПП Жовтий, 2010. – 160 с.
 18. Синатагуллин И. Глобальное образование как кардинальная парадигма нового века / И. Синатагуллин // Педагогика. – 2012. – № 3. – С. 22.